

Сніжана Мамчак

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ПРАГМАТИКА ЯК ДИСКУРСИВНА СТРАТЕГІЯ ОБҐРУНТУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНИХ НОРМ

Проаналізовано кризовий стан сучасного етапу цивілізаційного розвитку, що є наслідком інструменталістської редукції раціональності. Аргументовано необхідність вироблення цілісного уявлення про розум на підставі відновлення його зв'язку з нормативно-ціннісним контекстом життєсвіту. Розглянуто комунікативно-дискусивну стратегію обґрунтування соціально-етичних норм як альтернативу гіпотетико-дедуктивного методу виведення нормативних тверджень з аксіом. Встановлено необхідність подолання обмеженості гіпотетико-дедуктивного методу обґрунтування шляхом досягнення аргументованого порозуміння.

Сучасний цивілізаційний поступ, інспірований просвітницькою ідеєю суспільного прогресу, характеризується домінуючою роллю науки і техніки. У рамках технократичного дискурсу обґрунтована ідея необхідності орієнтації науково-технічного мислення на засади раціоналізму. Таким чином, раціональність, по суті, втілюється в наукових проблемах, теоріях, узагальненнях, а поняття «науковість» і «раціональність» семантично зближуються.

Інтерпретація раціональності як атрибутивної ознаки наукового мислення спричинена поширенням універсалістського (логіко-методологічного) підходу, згідно з яким раціональність тлумачиться як відповідність законам розуму. Йдеться передусім про закони формальної логіки, які традиційно трактують як незмінні та спільні для всього людства. Спрямованість науково-технічного мислення на універсалізацію передбачає виявлення загальних закономірностей та зв'язків, шляхом елімінації всього часткового, випадкового, тимчасового. В результаті цього формується бачення науки як ціннісно-нейтральної сфери діяльності. Проголошення «свободи» від цінностей (як елементів, які релятивізують будь-яке знання), що властиво класичній науці, зумовило інструменталістську редукцію розуму, внаслідок чого наука, раціональність позбавляються статусу людиновимірних форм буттєвості, стаючи домінантними самовладними силами. Виведене за межі нормативного контексту науково-технічне мислення є контрпродуктивним, оскільки воно зіштовхується з проблемами, які виходять за межі наукової раціональності, про що, зокрема, свідчить поява екологічної кризи, послаблення регулятивних механізмів суспільства, інтенсифікація дезінтегративних процесів в суспільстві та ін. «Рух сучасного пізнання у вигляді природознавства, – вважає Г. Йонас, – наділив нас тією силою, що її застосування потребує регулювання за допомогою норм, та на додаток той самий рух вимив принципи, з яких можна було вивести норми, а тому зруйнував саму ідею норми як таку» [1, с. 45]. Таким чином, в умовах техногенного суспільства актуалізується проблема обґрунтування нових підстав відношення людини до світу. «Проблема розробки етичних норм та цінностей у їх взаємозв'язку із соціальним світом людини, – підкреслює А. Єрмоленко, – є особливо нагальною сьогодні, коли розвиток науково-технічної цивілізації, загрожуючи існуванню самого життя на землі, потребує внесення коректив у сферу ціннісних орієнтацій суспільства, в мотиваційну сферу особистості, у способи регулювання соціальних конфліктів» [2, с. 7].

В історико-філософському контексті проблема пошуку ціннісно-нормативних орієнтирів в умовах духовної кризи знайшла концептуальне вираження в працях Ф. Ніцше, Р. Генона, А. Швайцера, Н. Бердяєва, П. Сорокіна, Г. Маркузе, Х. Ортега-і-Гасета, Ж. Бодрієра, Р. Гвардіні, Е. Тофлера та ін. Новим напрямом у філософській думці останньої

третини ХХ ст. є комунікативна філософія, ідеї якої репрезентують К.-О. Апель, Ю. Габермас, В. Гьосле, В. Кульман, Д. Бьолер, П. Ульріх. Комунікативна філософія є реакцією на виклики техногенної цивілізації, що постали перед людством на даному етапі цивілізаційного поступу у формі екологічної кризи, втрати світоглядних орієнтирів, індивідуалізму та ціннісного релятивізму. Нова соціокультурна ситуація орієнтує мислителів на перегляд методологічних засад: «Як тільки самі цінності стають проблематичними, – вважає Ю. Габермас, – питання “Що я повинен робити?” виводить нас за межі цілераціональності» [3, с. 6]. Внаслідок цього в межах комунікативного підходу здійснюється спроба обґрунтування універсальних належностей на підставі вироблення цілісного уявлення про розум. Комунікативна парадигма покликана подолати інструменталістське звуження розуму шляхом розкриття комунікативного потенціалу раціональності та відновлення його взаємозв'язку з нормативно-ціннісним контекстом життєвіття. Необхідність пошуку універсальних регулятивів значною мірою продиктована глобалізаційною динамікою сучасного суспільства. В умовах зростаючої взаємозалежності суспільних явищ та процесів виникає потреба нормативного регулювання, яке б функціонувало на всіх без винятку рівнях буттєвості. При цьому, однак, залишається відкритим питання співвідношення універсальних регулятивів та окремих партикулярних норм, сформульоване К.-О. Апелем як суперечність між універсалістською макроетикою та культурно-релятивною етикою доброго життя.

Мета статті – проаналізувати комунікативно-дискурсивну стратегію обґрунтування норм, виявити характер взаємозв'язку між деонтологічним універсалізмом дискурсивної етики та партикулярними нормами окремих культур.

На відміну від домінуючої в межах постметафізичного дискурсу тенденції щодо відмови від обґрунтування універсальних належностей, представники комунікативного напрямку філософії спрямовують зусилля на пошук загальних підстав неупередженого обговорення морально-практичної проблематики. Йдеться про реактуалізацію кантівської ідеї раціонального обґрунтування практичної філософії та її подальшу розробку К.-О. Апелем, Ю. Габермасом, В. Кульманом. Сучасна рецепція кантіанства не обмежується напрацюваннями, здійсненими у сфері комунікативної філософії, про що зокрема свідчать роботи К. Байера, М. Сінгера, Дж. Ролза, П. Лоренцена, Е. Тугендхата. Однак, звертаючись до проблеми раціонального обґрунтування норм, ініціатори комунікативної програми виходять з принципово нових теоретико-методологічних засад. Так, пізні роботи М. Гайдегера, дослідження в галузі герменевтики, аналітичної і прагматичної філософії створили умови для переосмислення значення мовного спілкування, в результаті чого в межах комунікативістики робиться висновок про існування апріорних комунікативних структур, які передують в часі будь-якому одиничному мовленнєвому акту і є конститутивними щодо нього. Відтак умовою досягнення порозуміння є контрфактичне передбачення ідеальної (часово-просторово необмеженої) комунікативної спільноти, яка з необхідністю трансцендентує фактичну згоду учасників дискурсу. Такий підхід має на меті уникнення недоліків філософії суб'єкта шляхом інтерсуб'єктивної трансформації трансценденталізму. З методологічної точки зору дослідження повсякденних мовленнєвих практик на основі контрфактичного передбачення умов ідеального комунікативного співтовариства уможливує подолання соліпсизму, притаманного спекулятивно-ідеалістичній традиції філософування. Мовно-прагматичне реконструювання трансцендентальної філософії забезпечує взаємозв'язок теоретико-методологічної та практичної проблематики як необхідної передумови пошуку можливих шляхів нормативного обґрунтування.

Конвергенція лінгвофілософського аналізу та методологічних засад трансценденталізму трансформує мовну прагматику в трансцендентальну дисципліну, покликану реконструювати універсальні умови взаєморозуміння. Така реконструкція передбачає виведення аргументативних правил, які становлять процедуру аргументації. Йдеться

про існування певних метанорм, за допомогою яких здійснюється перевірка на істинність рішень, досягнутих у процесі обговорення. Дана процедура є також критерієм нормативної правильності, яка з позиції комунікативного підходу тлумачиться за аналогією з істинністю і має статус обґрунтованого консенсусу. «Представники комунікативної теорії, – зазначає А. Єрмоленко, – виходять з того, що норми і цінності мають бути обґрунтовані шляхом досягнення консенсусу в процесі обговорення, або дискурсу. При цьому неодмінним є певний “масштаб” у вигляді метаправил, за допомогою якого можна було б оцінити й перевірити на істинність результати обговорення й досягнутий консенсус» [2, с. 63].

Згідно з В. Гьосле, інтерпретація нормативної правильності як результату досягнення взаємної згоди є наслідком інверсії істини та загальнозначимості. «Головна похибка теорії консенсусу полягає, на мою думку, в тому, що вона неправильно розуміє безперечно наявну еквівалентність між реченням “*p* є істинним” і “*p* має бути визнане всіма розумними істотами”, інтерпретуючи останнє речення як умову значення, а не як наслідок першого» [4, с. 469]. Дане заперечення, однак, проблематизується, якщо взяти до уваги ту обставину, що взаєморозуміння учасників дискурсу можливе лише за умови оцінки використаних у процесі аргументації висловлювань як таких, що відповідають реальному стану речей. Крім того, оцінка істинності висловлювань із перспективи мовця дає змогу вийти за межі семантичної теорії істини, враховуючи «троїсте відношення між значенням мовного висловлювання і (а) тим, що ним мислиться, (б) тим, що в ньому висловлюється, і (с) способом його застосування в мовленнєвому акті» [5, с. 300]. На наш погляд, даний момент має принципове значення з огляду на характерне для комунікативної філософії трактування нормативної правильності за аналогією з істинністю. Запропонований авторами комунікативної програми підхід дозволяє врахувати інтенції суб'єкта у його стосунку з адресатом мовлення. Відповідно, комунікативно-дискурсивне обґрунтування соціальних та моральних норм не потребує нічого, що безпосередньо не стосується ситуації мовлення, позаяк самі правила аргументації є імпліцитними щодо неї. Комунікативно-дискурсивна стратегія, таким чином, є альтернативою дедуктивного методу виведення суджень з аксіоматичних засновків. Отримані в результаті дедуктивного виведення судження мають гіпотетичний характер, тоді як метою комунікативної філософії є пошук можливих шляхів остаточного обґрунтування норм: «Остаточне обґрунтування... можна зрозуміти, тільки усунувшись від звичайного дедуктивного обґрунтування, позаяк лише остаточне формування останнього й виразне осягнення його структури могло слугувати за умову радикального сумніву щодо можливості не-гіпотетичного мислення, що є прикметною ознакою нашого століття і його філософії» [4, с. 462]. На думку української дослідниці В. Додонової, питання остаточного обґрунтування моральних належностей корелює з проблемою поширення постнекласичного способу філософування, прикметною рисою якого є звернення до аксіології. «Відкриття соціально-етичної релевантності норм пізнання, і навпаки, епістемологічної релевантності моральних норм і дозволило здійснити спробу остаточного обґрунтування етики» [6, с. 233].

Проблема остаточного обґрунтування, вважає В. Гьосле, зумовлена загрозою етичного нігілізму як наслідку гіпотетико-дедуктивного мислення. Справа в тому, що побудовані на основі дедуктивного методу теорії можуть претендувати лише на внутрішню консеквентність, оскільки домагання істинності в даному випадку здійснюється на основі недоведених засновків (аксіом). «Правильним є те, що дедуктивний метод неспроможний на остаточне обґрунтування, те вже показує його дефініція, згідно з якою дедукція здійснюється з аксіом. Те саме впливає з трилеми Мюнхгаузена, що той метод, який догматично абсолютизується, має лише гіпотетичну значимість» [4, с. 464].

З метою подолання обмеженості гіпотетико-дедуктивного мислення К.-О. Апелем розробляється метод рефлексивного реконструювання умов аргументованого порозуміння. Мова йде про метод строго рефлексивної аргументації, що дає можливість встановити необхідні умови досягнення консенсусу як такого.

Згідно з К.-О. Апелем, усі ухвалені в процесі дискурсивного обговорення рішення повинні відповідати двом фундаментальним умовам: будь-якими несуперечливими в собі твердженнями не можна знехтувати, і кожне судження повинно передбачати свою змістовність, яка може бути доведена. Відтак остаточно обґрунтованими є норми, які не містять внутрішньої суперечності та не потребують подальшого раціонального аналізу. Важливо, що в даному випадку йдеться не про аналітичну (суперечність між суб'єктом та предикатом), а про прагматичну суперечність, яка виникає внаслідок невідповідності форми висловлювання своєму змісту. Такий поворот є результатом конкретизації теорії комунікативної дії шляхом розрізнення пропозиційних та перформативних аспектів мови.

Поняття «перформативу» було вперше введено в науковий обіг британським дослідником Дж. Остіном та набуло подальшого осмислення завдяки роботам Дж. Серля, Е. Бенвеніста, Дж. Лойонза та ін. Зосередивши увагу на дослідженні різних способів використання мови, Дж. Остін робить висновок про існування змістовних висловлювань, які однак неможливо класифікувати як істинні чи хибні. На відміну від денотативів перформативні висловлювання оцінюються не як істинні (хибні), а з точки зору успішності реалізації певного мовленнєвого акту. «Умови успішності мовленнєвого акту, – підкреслює український мовознавець Г. Тищенко, – відіграють щодо перформативного речення таку ж роль, яку для звичайного речення відіграють умови істинності» [7, с. 117]. Ілокутивна сила перформативних висловлювань зумовлена передусім їх граматичною формою, вираженою дієсловом першої особи, теперішнього часу, дійсного способу та стану. При цьому успішність мовленнєвого акту слід розглядати залежно від існуючого соціального контексту. «Перформативні висловлювання не істинні і не хибні. Однак їх природа не виключає їхню можливу недієздатність. В тій чи іншій конкретній ситуації вони можуть просто не спрацювати... Різні ситуації, в яких перформативні висловлювання можуть бути незадовільними, ми назвемо “невдалими”» [8, с. 266]. Аналогічні «невдачі» є результатом порушення усталеної в межах певного комунікативного простору конвенційної процедури, яка, власне, визначає умови реалізації мовленнєвих актів. (Висловлювання «Я беру тебе за дружину» буде успішним лише у випадку, якщо особа, якою воно висловлюється, досягла віку, зазначеного в чинному законодавстві).

Звернення філософів до проблеми перформативу зумовило перегляд традиційного для філософського співтовариства погляду на мову як систему позначень. Так, оцінка висловлювання з точки зору досягнення певних практичних цілей дозволяє інтерпретувати мову як певного роду діяльність. Встановлення взаємозв'язку між пропозиційним аспектом мовлення та ілокутивною силою висловлювань, таким чином, дає змогу подолати дуалізм думки та дії, в результаті чого формується бачення мови як конститутивного чинника суспільнотворення. Єдність когнітивного і діяльного аспектів людської активності, на думку Дж. Остіна, уможливорює прояснення соціокультурної сутності мови, розуміння того, яким чином соціальні інтенції, мотиви, диспозиції індивіда інкорпуються в акт мовлення.

Запропонований Дж. Остіном аналіз перформативних аспектів мовлення має принципове значення для дискурсивної етики, оскільки дає змогу перенести проблему обґрунтування норм з теоретичної в практичну площину. Йдеться про дискурсивну перевірку істинності норм як результату фактичної згоди учасників дискурсу. З метою встановлення нормативної правильності рішень авторами комунікативної програми розроблено метод вияву перформативних суперечностей. Даний метод є конкретизацією висунутих К.-О. Апелем вимог остаточно обґрунтування, згідно з якими будь-яке досягнуте в процесі обговорення рішення вважається істинним, якщо його доведення не містить самосуперечливих суджень.

Апелівська стратегія обґрунтування моральних норм, безумовно, має непересічне значення у зв'язку з необхідністю пошуку нових світоглядних орієнтирів глобалізованого

світу, що за умови кризи розуму набуває особливої актуальності. «Поширення моральної рефлексії на всю культуру, – підкреслює В. Гьосле, – є тим історичним процесом, який *ceteris paribus* вартий позитивної оцінки» [9, с. 68]. Однак спроба остаточного обґрунтування викликає деякі застереження з огляду на інтенсифікацію антипросвітницьких тенденцій постметафізичного мислення. У цьому сенсі симптоматичною є думка Е. Макінтайра, висловлена ним у праці «Після чесноти»: «Проблеми сучасної моральної теорії, – вважає філософ, – постають певна річ, як продукт невдачі проекту Просвітництва» [8, с. 96]. Універсалістська спрямованість моральної теорії, пояснює Е. Макінтайр, несе в собі загрозу догматизації мислення. Альтернативою морального універсалізму, на думку філософа, є аристотелівська етика доброго життя. На відміну від претензій дискурсивної етики на остаточне обґрунтування, етика Аристотеля зорієнтована на розгляд партикулярних цінностей локальних культур.

Полемізуючи з Е. Макінтайром, К.-О. Апель стверджує, що деонтологічний універсалізм дискурсивної етики не суперечить локальній значущості партикулярних норм. Адже комунікативна відкритість суб'єктів мово-дії передбачає право всіх учасників дискурсу репрезентувати цінності, носіями яких вони є.

Усвідомлюючи проблематичність спроби остаточного обґрунтування, Ю. Габермас пропонує варіант «пом'якшеного» трансценденталізму. На думку філософа, норми і аргументативні правила закладені в самій комунікації, горизонтом якої є життєвий світ повсякденності. «Висуванням значущості, що трансцендує за межі суто локальних масштабів, напруження між трансцендентальними передумовами і емпіричними даностями входять у фактичність життєвого світу як такого. Теорія комунікативної дії детрансценденталізує царину інтелігібельного, оскільки вона в неминучих прагматичних передумовах мовленнєвого акту, тобто в серцевині практики порозуміння як такої, відкриває ідеалізуючи силу передумання – ідеалізації, які в повсякденних комунікативних формах постають лише наочніше» [5, с. 310]. На наш погляд, такий підхід дає змогу подолати обмеженість фундаменталізму, не вдаючись при цьому до однобічності дескриптивних моральних теорій.

Незважаючи на те, що питання можливості (чи навіть доцільності) остаточного обґрунтування моральних норм залишається предметом дискусій, запропонована авторами комунікативної філософії програма, поза будь-яким сумнівом, становить неабиякий інтерес для дослідників. Комунікативна парадигма репрезентує принципово новий погляд на природу міжперсональних взаємин та характер людської діяльності у її зв'язку з навколишньою дійсністю. Регулятивна ідея ідеального комунікативного співтовариства координує перебіг реальних дискурсивних практик та сприяє усвідомленню суб'єктами своєї відповідальності за наслідки спільно ухвалених рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. / Ганс Йонас ; [пер. з нім.] – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / Єрмоленко А.М. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
3. Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность : лекції и інтерв'ю / Юрген Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
4. Гьосле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / Вікторіо Гьосле // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / А.М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 455-478.
5. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ / Юрген Габермас // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія А.М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 287-324.
6. Додонова В.І. Постнекласичний дискурс соціальної раціональності : монографія / Додонова В.І. – Донецьк : Вид-во ДонНУ, 2011. – 340 с.
7. Тищенко Г. Перформативні висловлювання: еволюція поглядів та класифікаційні ознаки / Галина Тищенко // Донецький Вісник наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2007. – Т. 16. – С. 101-114.

8. Макінтайр Е. Після чесноти: Дослідження з теорії моралі / Елесдеа Макінтайр ; [пер. з англ.] – К. : Дух і літера, 2002. – 436 с.
9. Гьосле В. Практична філософія в сучасному світі. / Вітторіо Гьосле ; [пер. з нім. примітки та післямова А. Єрмоленка]. – К. : Лібра, 2003. – 248 с.
10. Апель К.-О. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечність чи доповнюваність / Карл-Отто Апель // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / А.М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – С. 355-371.
11. Остин Дж. Три способа пролити чернила: Философские работы / Джон Остин ; [пер. з англ. В. Кирющенко]. – Спб. : Алетейя ; Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 335 с.

Снежана Мамчак

Трансцендентальная прагматика как дискурсивная стратегия обоснования социоэтических норм

Проанализировано кризисное состояние современного этапа цивилизационного развития, которое является следствием инструменталистской редукции рациональности. Аргументирована необходимость выработки целостного представления о разуме на основании восстановления его связи с нормативно-ценностным контекстом жизненного мира. Рассмотрена коммуникативно-дискурсивная стратегия обоснования социально-этических норм как альтернатива гипотетико-дедуктивного метода выведения нормативных утверждений из аксиом. Установлена необходимость преодоления ограниченности гипотетико-дедуктивного метода обоснования путем достижения аргументированного согласия.

Snizhana Mamchak

Transcendental Pragmatics as Discursive Strategy of Sociotechnical Norms Justification

In this work, the crisis of the present stage of civilization development, which is the result of the instrumental reduction of rationality, is analyzed. The necessity for a holistic view of the mind on the basis of restoring its connection with normative context of the life world is shown. The discursive strategy of normative justification as an alternative to the deductive method of removing regulatory approvals from the axioms is considered. The obligation to overcome limitations of the deductive method of normative justification by reaching reasoned understanding is given.

Стаття надійшла до редакції 15.10.2012.